

Т. В. Григоренко (Умань)

УДК81.161.2'373

**ЕТНОГРАФІЧНА ЛЕКСИКА ЯК КОМПОНЕНТ
ЕТНОКУЛЬТУРИ**

У дослідженнях українських мовознавців значною мірою акцентовано увагу на вивченні номінативних одиниць на позначення реалій народної духовної культури, зокрема принагідно вивчалася внутрішня форма слів на позначення культурних реалій як інструмент типологічного аналізу лексико-семантичних систем, засіб виявлення національної своєрідності відображуваних мовою концептуальних образів-понять, що в сукупності своїх складників сприяють творенню концептуальної та національно-мовної картин світу. Українська етнографічна лексика залишається маловивченою. Більше уваги приділено власне обрядовій лексиці, хоч контексти обрядодій насичені етнографізмами, вартими окремого розгляду. У цілому етнографізм - це термінологія, яке за своїм значенням ширше за поняття „обрядова лексема”. Вербальні коди обрядодій включають як перше, так і друге, але перевага, звичайно, надається власне обрядовій лексиці та фразеології.

Етнографічна лексика цінна передусім тим, що вона відтворює культурні реалії глибокої давнини, хоч і обтяжена додатковими надмовними символічними функціями, зв'язками, опозиціями, зберігає й виявляє, як правило, найбільш архаїчні сторони своєї семантики. Такі особливості цього шару лексики дають можливість виділити найдавніші (або порівняно давні) сторони її семантики, що має велике значення для етимології, історії мови й самого народу. Але не тільки цим цінне детальне вивчення етнографічної лексики. Унаслідок того, що вона пов'язана з одним із важливих компонентів етнокультури - ритуалами та обрядами – її аналіз дає можливість робити певні висновки взагалі про

витоки матеріальної й духовної культури народу, про природу його світо сприйняття.

Етнолінгвістичний напрямок аналізу заклали В. фон Гумбольдт, О. Потебня, Д. Зеленін, І. Огієнко, Е. Сепір та ін. У своїх працях вони успішно використовували дані як мовознавства, так і етнографії, перш за все при аналізі елементів народної культури. Зокрема, О. Потебня у своїх працях з успіхом використовував етнографічний мовний матеріал для аналізу різних проявів народної етнокультури, і, навпаки, широко залучав значущі етнографічні елементи обряду для аналізу обрядової лексики. У наш час значний крок уперед у комплексному лінгвоетнографічному дослідженні духовної й матеріальної культури зробила група вчених сектору етнолінгвістики російського Інституту слов'янознавства і балканістики. Проблема взаємодії мови і культури була в центрі уваги не лише названих дослідників, але й Є. Верещагіна, В. Костомарова, А. Вежбицької, В. Русанівського, В. Телії, С. Єрмоленко, В. Жайворонка, О. Тищенко.

Однією з провідних і відносно нових наукових галузей синтезованого типу є лінгвокультурологія - як комплексна гуманітарна інтердисципліна, одним із першочергових завдань якої є встановлення "корпусу, складу, репертуару фундаментальних національно-культурних концептів". При цьому постульовано взаємозв'язок і взаємодія культури й мови в їх функціонуванні та акцентовано увагу на відображенні цього процесу, зокрема, у цілісній системі мовних одиниць з огляду на їх мовний і позамовний (культурний) зміст.

Мета статті - розглянути внутрішню форму слів на позначення культурних реалій, що є засобом виявлення національної своєрідності відображуваних мовою концептуальних образів-понять. Поставлена мета передбачає необхідність здійснити деякі теоретичні узагальнення щодо важливості вивчення етнографічної лексики.

Дотримуємося поширеного в науці погляду на культуру як на інтегрований різновид людської життєдіяльності, у тому числі й лінгвальної. Тому за основу обираємо погляд на мову як на форму і ключовий компонент культури. Визнання за культурою „ієрархічно організованої системи різних кодів, тобто вторинних знакових систем, що використовують різні формальні й матеріальні засоби для кодування того самого змісту, який назагал зводиться до світогляду певного соціуму”, постулює концепція М. Толстого. Ще більше зростає актуальність вивчення етнографізмів у зв'язку з розпочатою підготовкою лексичних атласів різних мов.

Узагалі вивчення елітарної культури, літературної мови й художньої творчості навряд чи можна відривати від загальнокультурного контексту. Воно не можливе без взаємозв'язку з іншими рівнями квадріїди („мова — словесність - культура - самосвідомість”), бо не дає повної уяви про загальну культуру етносу. Це спричиняє необхідність розгляду окремого рівня в контакті з іншими для визначення специфіки

цілого (це і передбачає етнолінгвістичний аспект розгляду мовних явищ. Акцент, який ставить М. Толстой на важливості своєчасного вивченні функціональних парадигм мови, словесності, культури й самосвідомості передбачає залучення всіх засобів усіх рівнів культури, передусім народної. У проєкції на наш матеріал - це необхідність врахування мовних відомостей про етнореалії, зафіксовані у тлумачних словниках, художній літературі, різномірній культурній інформації, акумульованій народною свідомістю у формі прислів'їв, приказок, пісень, переказів, казок, тобто у формах усної народної словесності.

Проблема вмотивованості термінів традиційної народної культури тісно пов'язана з проблемою співвідношення картини світу в цілому й мовної картини світу зокрема. Якщо вести мову про структурно-мовні засоби вираження спеціальних понять, тобто про структурні типи звичаєво-обрядових та власне етнопобутових термінів, то можливим і теоретично виваженим є застосування загальнотермінологічної структурної типології.

Лексичне ядро будь-якої термінології становлять повнозначні слова-іменники, що їх традиційно в лінгвістиці називають загальними назвами, які є узагальненими найменуваннями однорідних предметів. Проте використання власних імен у процесі етнографічного термінотворення трапляється дуже часто. Звернімо увагу на те, що така ж тенденція в етнографії має навіть більш регулярний характер, напр.: *Велесова борода, Зелений Юрій, Параскева-П'ятниця* та ін. Власні імена як структурний елемент аналізованої термінології бачимо в більшості обрядових календарних хрононімах (назвах свят): *Варвари, Андрія, Головосіка, Івана Купала, Теплою Олексі, Святого Юрія, Кузьми і Дем'яна, Миколи-чудотворця* тощо.

Питання визначення структурних особливостей терміна тісно пов'язане з формотворенням у термінології. Виділяють в основному такі формотворчі класи термінів: терміни-іменники, терміни-прикметники, терміни-дієслова.

1. **Терміни-іменники.** Граматичне значення цього класу визначають як предметність, що виражено в категоріях роду, числа й відмінка. Етнографізм суттєво відрізняється від інших слів, оскільки широкоживаний у художніх текстах і здатний регулярно утворювати форми за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки, напр.: *веснянка* - *весняночка* („*Вийди, вийди, Іваночку, Заспівай нам весняночку!*" [Нар. перлини 1962: 12]), *трой-зілля* - *трой-зіллячко* („*Зосталося лиш трой-зіллячко. Перше зіллячко-барвіночок, Друге зіллячко-василечки, Третєзіллячко-любисточок*" [Нар. перлини 1962: 32]).

2. **Терміни-прикметники.** У науковій термінології наявні всі три групи прикметників: якісні, відносні та присвійні. В етнографічній лексиці також представлені всі три групи прикметників, що різняться між собою за значенням і граматичними ознаками. Якісні прикметники в етнографічній термінології не функціонують самостійно, вони

обов'язково входять як структурні елементи до обрядових термінів-словосполучень: **Великий ніст, Велика Чотиридесятниця, Чистий четвер, Білий тиждень** тощо.

3. **Терміни-дієслова** серед етнографізмів представлені дуже широко: вони іменують різні обрядодії та ритуальні дійства, що характеризують обрядову поведінку людини: **говіти, поститися, розговлятися; ховати діда; кликати весну**тощо.

Отже, залежно від поставленої дослідником мети, можемо мати кілька варіантів реалізації дихотомії „термін-слово”: як один із виявів зіставного методу, де загальноживане слово використовується як своєрідне „тло”, на якому виявляється специфіка терміна; у процесі термінологізації як результат вторинної номінації на базі загальноживаної лексики; унаслідок детермінологізації, що відбувається шляхом виходу терміна за межі термінологічного поля і функціонування його у неспеціальних текстах (насамперед у художній літературі); як результат інтеграції сфер застосування терміна й виявлення типових його мовленнєвих реалізацій у текстах різних функціональних стилів (з урахуванням явища детермінологізації), що сприяє витлумаченню конкретної терміносистеми як наукового фрагмента національно-мовної картини світу.

Етнографічна лексика традиційної народної культури є початковою ланкою становлення будь-якої національної терміносистеми: вона відображає світ в синкретично-міфологічній єдності всіх його рівнів і підсистем. Проте вже в цій початковій ланці можна виділити тематичні класи обрядових термінів (локативи, хрононіми, назви дійових осіб, найменування ритуальних дій тощо), що свідчить про соціально-обов'язковий характер цих мовних одиниць.

Аналіз етнографічного матеріалу свідчить про те, що етномовна свідомість формує глибинні шари картини світу. Засобами тієї чи іншої мови по-різному моделюється навколишній світ, створюються моделі конкретних національних культур. Розуміння співвідношення мови, свідомості й культури має важливе методологічне значення: відображення дійсності не є „дзеркальним”, воно завжди має творчий, перетворювальний характер.

Майбутнє етнолінгвістики сучасні дослідники пов'язують з пріоритетністю вивчення ідіотетнічного й універсального в мові та культурі, з дослідженням співвідношення між культурною мотивацією та етнографічним планом обрядових знаків, специфікою вияву символічних та лексичних архетипів як можливим джерелом реконструкції первісного значення обряду чи його частини, з'ясуванням системи бінарних опозицій різних типів. Семіотичне моделювання етнокультурної лексики (обрядової, звичаєвої, фольклорної) набуває нових імпульсів, а дослідження цього матеріалу буквально „вибухового характеру”.

Інтерес до цих проблем зумовлений тим, що концептуальне моделювання об'єктів народної культури, їхній синкретичний опис шляхом побудови логіко-поняттєвих координат дає змогу розкрити нові, малопомічені, приховані особливості структурування мовних одиниць, зокрема й етнографізмів. Крім того, проникнення в словесну та міфопоетичну символіку, змодельовану у цілісну систему, дає змогу на тлі загальнолюдських цінностей визначити національні пріоритети, етнонаціональні й стереотипні ознаки.

На перший план висунуто проблему виділення, опису й систематизації мовних одиниць на тлі передовсім національно орієнтованих дискурсів, що визначають типові особливості українського народного життя, народних традицій і звичаїв, соціокультурний зріз буття, а через нього відмінності психічного стану, поведінки людини як носія національного характеру, національної ментальності. До того ж ураховано, що джерелом для етнолінгвістичних досліджень є не тільки й не стільки етнографізми, скільки основний масив національно маркованих і немаркованих словесних комплексів, що набувають виразних рис в етнічному, психологічному, аксіологічному плані, стають вагомим чинником формування етномовних утворень.

Виокремлення засобами мови фонових супровідних знань, уявлень, що достатньою мірою відтворюють набір життєвих стереотипів українського етносу, звернення до етнографічного матеріалу дозволяє простежувати за вживанням ритуальних словесних формул, обрядових термінів, що в своїй сукупності створюють розгалужену систему народного, часом напівзабутого, часом закріпленого за певного місцевістю, лексикону, пор.: „*Свати, старости (в деяких місцевостях послі), батьки, дивоснуби, - дуже рідко ними бувають жінки, свахи, з палицями в руках, що є емблемою їхнього титулу послів, з хлібом, сіллю та пляшкою горілки, в супроводі жениха та його дружка чи старшого боярина (в деяких місцевостях дружби або маршалка, що має на ознаку своєї функції батога в руці), ідуть до батьків дівчини*”. Найменування залучених до сватання осіб (*свати, старости, послі, батьки, свахи, дружка, старший боярин, дружба, маршалок*) - неодмінних учасників весільного обряду - досить поширені. Виняток становить менш відоме *дивоснуб (дівоснуб)*. Словник Б. Грінченка *дівоснуб-дівослюб* ставить у один ряд з назвами весільних „посередників” (старост, бояр, послів). Словник Є. Желехівського фіксує слово *дівоснуб*, до пояснення семантики залучені лексеми *наречена, вербувальник, слуга, лакей*. Етимологічний словник М. Фасмера наводить дієслово *снубить* „звідникувати, з'єднувати, зводити” і похідні іменники зі значенням „сват”, у тому числі українські *дівоснуб (дівослюб)*. „Етимологічний словник української мови” визначає *дівоснуб (дівослюб)* як „сват, староста”, тобто утвореним з основ іменника *діва* та дієслова *снубити*. Як результат деетимологізації розглядаються варіанти *дівослюб*,

дівошуб. Так слово, вживане в народному ритуалі, стає елементом загальнолітературного мовлення.

У нашому дослідженні лексеми, що характеризують реалії, властиві життєдіяльності окремої національно-культурної спільноти, традиційно називаємо етнографізмами, що позначають реалії матеріальної та духовної народної культури тієї мови, у якій вони є первинними. Значний семантично-ментальний потенціал слів і словосполучень, що характеризують життя народу, закладений у тематичних групах на позначення предметів побуту, видів страв, напоїв тощо. Їхнє існування в комунікативних моделях, орієнтованих на соціокультурний аспект, дозволяє забезпечити специфічно-мовне відтворення єдності понять народної культури, оскільки у створенні національно орієнтованої „картини світу” важливе місце займають, наприклад, найменування предметів повсякденного життєвого, які своїм внутрішнім наповненням, метафоричним уживанням передають специфіку національного життя часом більш послідовно й опукло, аніж описові стереотипи. Додаткове смислове нашарування, викликане етнопсихологічними чинниками, зумовлює виникнення національно окреслених уявлень, асоціативних зв'язків, властивих передусім українському етносу. Порівняймо, зокрема, уживання слова *макітра* у вислові *голова як макітра* (йдеться не лише про людину з великою за розміром головою, але й про того, кому болить голова від клопотів), *макітра розуму* (знижено про дуже розумного), похідні *замакітрилася голова*, *макітера*; пор. також: *облизати (дістати) макогона*, *дістати відкоша*”, „бути побитим”.

Лексична система розвивається як за своїми внутрішніми законами, так і під впливом суспільно-історичних умов життя народу. Саме в лексичному складі найбільше відображається розвиток мови в усіх структурних компонентах і функціонально-стильових різновидах, а також єдність і взаємодія власне лінгвістичних і суспільних чинників. Одні мовні одиниці перестають бути загальноживаними, зрозумілими для носіїв мови, звужують сферу свого поширення й поступово виходять з ужитку, інші, навпаки, розширюють свою семантику, коло свого функціонування.

Словники виступають одним із засобів систематизації лексичного складу мови. Важливу історичну роль у фіксації, уніфікації, стандартизації та лінгвістичній інтерпретації етнографічної лексики відіграв „Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка. Оскільки джерелами Словника значною мірою стали етнографічні праці, у ньому засвідчено велику кількість суспільної, соціально-побутової, звичаєвої та обрядової лексики.

У процесі створення будь-якого словника, крім визначення самих понять, доводиться розв'язувати проблему його хронологічних рамок, авторового ставлення до різних типів слів, структури, внутрішньої будови словникової статті, системи позначок. В аналізованому Словнику,

безперечно, стояло завдання прямого та описового перекладу, а часто й тлумачень російською мовою. Через відсутність на час укладання Словника системи ремарок різних уточнень, обмежень, застережень в ньому не відділені від перекладної частини. Тому часто важко сказати, чи маємо в тому чи тому випадку точний переклад з додатковим поясненням, чи тлумачення, напр.: *волока* - завязка у лаптей, постолов и пр., *волічка* - шерстяные нитки для вышивания тощо. Деякі з лексем позначають реалії, які докладно описані і навіть проілюстровані (*ткацький верстат, гончарний круг, шаповалений лук*). При цьому етнографічно-енциклопедичні відомості подаються досить економно, не перевантажуючи словник зайвими подробицями. Аналізований шар реєстрової етнографічної лексики - це загальноновживані в мові слова на час створення Словника, а сьогодні - здебільшого матеріалізована в мовних формах і представлена у вигляді текстів, словників етнокультурна спадщина попередніх поколінь.

Національно-культурний компонент лексичного значення слова є універсальним у цьому нашаруванні, породженому етнокультурною специфікою сприйняття реалії, яку воно позначає. Водночас мова витворює цілу низку лексем, значення яких можна пояснити не лише через відсилання до вихідної лексеми, тобто спираючись на внутрішньомовні зв'язки, але й через відсилання до культурного смислу тієї чи тієї реалії. Такі мовні одиниці - це етнографізми.

Етнографічна лексика української мови належить до недостатньо досліджених в українському мовознавстві мікросистем загальнономовної лексичної системи. Необхідність виявлення та аналізу складу, характеру, особливостей функціонування етнографізмів становить важливий компонент загальної проблематики дослідження лексичного складу сучасної української мови.

Література

- Вежицкаа 1997** - Вежицкая А. Язык. Культура. Познание / Вежицкая, - М. : Рус. словари, 1997. - 416 с.;
- Верещагин 1980** - Верещагин Е. М. Лингвострановедческая теория слова / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. - М. : Рус. яз., 1980. - 320 с.;
- Гумбольдт 1984** - Гумбольдт В. фон Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. - М. : Наука, 1984,- 396 с.;
- Ермоленко 1987** - Ермоленко С. Я. Фольклор і літературна мова / С. Я. Ермоленко. - К. : Наук, думка, 1987. - 244 с.;
- Жайворонок 2001** - Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень / В. В. Жайворонок // Мовознавство. - 2001. - № 5. - С. 48 - 63;
- Зеленин 1991** - Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография : пер. с нем. / Д. К. Зеленин. - М. : Наука, 1991. - 512 с.;
- Народні перлини 1962** - Народні перлини: Українські народні пісні, - К.: Держлітвидав, 1962. - 238 с.;
- Огієнко 1923** - Огієнко І. Українська культура / І. Огієнко. - Катеринослав-Лейпціг, 1923. - 269 с.;
- Потебня 1989** - Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. - М.: Правда, 1989. - С. 622;
- Сепир 1993** – Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии : пер. с англ.

Э. Сепир ; под ред. А. Е. Кибрика. - М. : Прогресс-Универс, 1993. - 654 с.;

Телия 1994 - Телия В. Н. Номинативный состав языка как объект тингвокультурологии / В. Н. Телия // Национально-культурный компонент в тексте и в языке. - Минск, 1994. - Ч. 1. - С. 13 - 15 ;

Тищенко 2000 - Тищенко О, В. Обрядова семантика у слов'янському мовному просторі / О. В. Тищенко. - К.: КДЛУ, 2000. - 236 с.

Григоренко Т. В. Етнографічна лексика як компонент етнокультури

У статті акцентовано увагу на необхідності вивчення номінативних одиниць на позначення реалій народної духовної культури, зокрема принагідно розглянуто внутрішню форму таких слів як засобу виявлення національної своєрідності відображуваних мовою образів-понять, що в сукупності своїх складників сприяють творенню концептуальної та національно-мовної картин світу.

Ключові слова: етнографізм, етнографічна лексика, лексична система, концептуальна та національно-мовна картини світу.

Григоренко Т. В. Этнографическая лексика как компонент этнокультуры

В статье акцентируется внимание на важности изучения номинативных единиц для обозначения реалий народной духовной культуры, в частности, рассматривается внутренняя форма таких слов как средство выявления национальной своеобразности отраженных в языке образов-понятий, которые в совокупности своих составляющих способствуют образованию концептуальной и национально-языковой картин мира.

Ключевые слова: этнографизм, этнографическая лексика, лексическая система, концептуальная и национально-языковая картины мира.

Grigorenko T. V. Ethnographical vocabulary as component of etnokultury

The article deals with the studying of the nominative units on the nominations of realities of folk spiritual culture, especially it is considered the inner form of the word on the nominations of cultural realities as means of manifestation of national peculiarities of language reflecting of conceptual image-notions, which in its totality influence on forming conceptual and folk- language of language-picture of the word.

Key words: ethnographism, ethnographic vocabulary, lexical system, conceptual and folk-language of language-picture of the word.